

Arkadiusz Rzepkowski

Struktura ludności województwa łódzkiego

w II Rzeczypospolitej

Struktura ludności województwa łódzkiego

w II Rzeczypospolitej

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Arkadiusz Rzepkowski

Struktura ludności województwa łódzkiego

w II Rzeczypospolitej

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2016

HISTORIA XX W.

Arkadiusz Rzepkowski – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Historiografii i Nauk Pomocniczych Historii, 90-219 Łódź, ul. Kamińskiego 27a

RECENZENT

Tomasz Jaworski, Konrad Wnęk, Sabina Rejman

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

REDAKTOR WYDAWNICTWA UEŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/jukai5
<https://commons.wikimedia.org> – WIG Mapa Operacyjna Polski – 64 Łódź 1936

© Copyright by Arkadiusz Rzepkowski, Łódź 2016
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07070.15.0.M

Ark. wyd. 17,0; ark. druk. 21,125

ISBN 978-83-8088-319-2
e-ISBN 978-83-8088-320-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp

1. Przedmiot pracy	7
2. Metody badawcze	10
3. Konstrukcja pracy	11

Rozdział 1

Podstawa źródłowa pracy	13
1. Źródła archiwalne	15
2. Źródła drukowane	19

Rozdział 2

Województwo łódzkie i zamieszkująca je ludność	31
1. Terytorium. Liczba ludności. Gęstość zaludnienia	33
2. Ludność miejska i wiejska	67

Rozdział 3

Struktura ludności według płci, wieku i stanu cywilnego	79
1. Płeć	81
2. Wiek	99
3. Stan cywilny	113

Rozdział 4

Struktura społeczna	123
1. Stratyfikacja społeczna – pojęcia	125
2. Struktura społeczna województwa łódzkiego	128

Rozdział 5

Struktura zawodowa i wykształcenie ludności	163
1. Grupy zawodowe	165
2. Poziom wykształcenia	191

Rozdział 6

Skład narodowościowy, językowy i wyznaniowy	205
1. Narodowości	207
2. Języki	222
3. Wyznania	227

Zakończenie	241
--------------------	-----

Aneks	245
--------------	-----

Bibliografia	301
---------------------	-----

Wykaz tabel i wykresów	315
-------------------------------	-----

Indeks geograficzny	331
----------------------------	-----

Nota o autorze	339
-----------------------	-----

Wstęp

1. Przedmiot pracy

Książka, którą autor przekazuje Czytelnikowi jest efektem jego kilkuletniej pracy nad materiałami statystycznymi, będącymi w większości efektem przeprowadzonych w roku 1921 i 1931 powszechnych spisów ludności. Zawierają one m.in. dane o stanie i strukturze ludności województwa łódzkiego. Zakres chronologiczny książki obejmuje okres istnienia międzywojennej Polski.

Przedmiotem niniejszej publikacji jest analiza struktury ludności województwa łódzkiego. Pytania badawcze odnoszą się przede wszystkim do stopnia przemian, jakie nastąpiły w jej zakresie, szczególnie w okresie międzyspisyowym, co jest uwarunkowane wspomnianym już wyżej stanem źródeł. Poszukiwałem także odpowiedzi na pytanie, jaki był wpływ różnych czynników – głównie o charakterze gospodarczym – na strukturę tej populacji. Zasadniczym celem badawczym, jaki sobie postawiłem podejmując się realizacji tego tematu, jest ustalenie poprzez poznanie różnych struktur badanej populacji stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego (cywilizacyjnego) województwa łódzkiego w okresie istnienia II Rzeczypospolitej.

Do napisania niniejszej książki skłoniło mnie przekonanie o potrzebie zajęcia się kwestiami demografii regionu łódzkiego w dwudziestolecu międzywojennym. Dotychczasowe badania nad ludnością II Rzeczypospolitej koncentro-

wały się bowiem przede wszystkim ogólnie, na całym terytorium odrodzonej Rzeczypospolitej oraz na kilku ważniejszych ośrodkach miejskich. Znacznie mniejszym zainteresowaniem cieszyły się poszczególne regiony kraju.

Obszary międzywojennego województwa łódzkiego wchodziły w okresie zaborów w skład Królestwa Polskiego będącego częścią Imperium Rosyjskiego. Kongresówka należała do lepiej rozwiniętych rejonów państwa rosyjskiego, szczególnie jej zachodnia część, która miała charakter agrarno-industrialny. Królestwo Polskie pod względem społecznym było najbardziej rozwinięte spośród wszystkich ziem polskich, występowały tu bowiem wszystkie klasy i warstwy społeczne, które wykształciły się w wyniku przemian cywilizacyjnych w Europie w okresie nowożytnym. Największym ośrodkiem o charakterze industrialnym na tym terytorium był łódzki okręg przemysłowy¹.

Dotychczas sporo pisano o Łodzi, która była największym ośrodkiem przemysłowym na obszarze II Rzeczypospolitej². Ludnością województwa łódzkiego zajmowano się jednak w niewielkim stopniu i to przede wszystkim w pracach poświęconych kwestiom ludnościowym w ujęciu całego kraju. Wspomnieć tutaj trzeba niewątpliwie o pracy Andrzeja Gawryszewskiego *Ludność Polski w XX w.*³ Najwięcej informacji o województwie łódzkim znajdziemy tu w rozdziale poświęconym strukturze językowej, narodowościowej i wyznaniowej, gdzie autor podaje dane dotyczące liczebności i udziału Żydów oraz Niemców na obszarze województwa łódzkiego, w tym z ludnością miejską. Omówiona została także struktura językowa Polski międzywojennej z uwzględnieniem największych skupisk ludności polskiej, żydowskiej, niemieckiej i innych grup etnicznych. Zdecydowanie więcej jest w tej książce informacji na temat ludności samej Łodzi czy okręgu łódzkiego, przykładowo w rozdziale poświęconym źródłom utrzymania ludności.

Z kolei Tomasz Wysocki w pracach *Struktura narodowościowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie deklarowanego języka traktowanego jako ojczyzny*, a także publikacji *Struktura wyznaniowa mieszkańców Polski w 1931 roku na*

1 J. Żarnowski, *Gospodarka i społeczeństwo na ziemiach polskich na przełomie wieków XIX i XX*, [w:] *Polska – Hiszpania. Migracje. Migracje i społeczeństwo*, t. 9, Warszawa 2004, s. 44–47.

2 Wymienić tutaj należy przede wszystkim moją pracę: A. Rzepkowski, *Ludność miasta Łodzi w latach 1918–1939*, Łódź 2008. O ludności Łodzi pisali także J. K. Janczak czy A. Ginsberg.

3 A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX w.*, Warszawa 2005.

podstawie drugiego powszechnego spisu ludności⁴ ukazał strukturę narodowościową i wyznaniową populacji województwa łódzkiego, z podziałem na miasto i wieś, na początku lat trzydziestych XX w., wykorzystując do tego wyniki drugiego powszechnego spisu ludności. Kwestie te omówił także Jerzy Tomaszewski w pracy *Rzeczpospolita wielu narodów*⁵, autor przedstawił tam również dane odnośnie do struktury językowej województwa łódzkiego. W pracy tej na podstawie wyników powszechnych spisów ludności z 1921 i 1931 r. przedstawiono udział Niemców i Żydów w strukturze narodowościowej województwa łódzkiego oraz liczebność osób wyznania mojżeszowego w 1931 r. w tym województwie.

Pewne informacje dotyczące składu narodowościowego województwa łódzkiego zawierają także prace Zygmunta Stolińskiego, *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce* oraz Henryka Chałupczaka i Tomasza Browarka *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*⁶. Pierwsza z nich dotyczy początku lat dwudziestych i opiera się na pierwszym powszechnym spisie ludności. Druga obejmuje cały dwudziesty wiek – autorzy omawiając liczebność i skupiska poszczególnych mniejszości narodowych na obszarze II Rzeczypospolitej, za punkt wyjścia przyjęli wyniki powszechnego spisu ludności z 1931 r. W odniesieniu do ludności niemieckiej podana została dokładna jej liczba zamieszkująca w tym czasie województwo łódzkie, czego niestety nie zrobiono w przypadku ludności żydowskiej.

Warto wspomnieć jeszcze artykuł Piotra Eberharda *Przemiany struktury etnicznej Polski w XX wieku*, głównie ze względu na zamieszczone tam dane odnoszące się do struktury językowej mieszkańców województwa łódzkiego⁷. Strukturę społeczną ludności województwa łódzkiego w świetle powszechnych

⁴ T. Wysocki, *Struktura narodowościowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie deklarowanego języka traktowanego jako ojczysty*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2005, z. 26, s. 29–55; T. Wysocki, *Struktura wyznaniowa mieszkańców Polski w 1931 roku na podstawie drugiego powszechnego spisu ludności*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2006, z. 27, s. 71–99.

⁵ J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.

⁶ Z. Stoliński, *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1927, R. 1, nr 4; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998.

⁷ P. Eberhardt, *Przemiany struktury etnicznej ludności Polski w XX wieku*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2006, z. 28, s. 53–74.

spisów ludności z okresu II Rzeczypospolitej, z zastosowaniem tego samego podziału społecznego co w niniejszej książce, przedstawiłem z kolei w pracy *Struktura społeczna mieszkańców województwa łódzkiego w świetle powszechnych spisów ludności w 1921 i 1931 r.*⁸

Na koniec warto wymienić także pracę Janusza Żarnowskiego *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*⁹, która co prawda omawia zagadnienia związane ze strukturą ludności międzywojennej Polski w skali makro, jednakże stanowi dla mnie dość istotny punkt odniesienia, szczególnie jeśli chodzi o kwestie metodologiczne. Chodzi tu przede wszystkim o przyjętą przez Żarnowskiego klasyfikację społeczną w odniesieniu do ludności międzywojennej Polski, chociaż mam do niej jednak pewne zastrzeżenia.

Strukturę ludności województwa łódzkiego z uwagi na kilka cech demograficzno-społecznych (szczególnie istotne były tu takie cechy, jak stanowisko społeczne, zawód oraz miejsce zamieszkania z podziałem na miasto i wieś) porównuję głównie ze strukturą populacji województwa białostockiego – chodzi szczególnie o całą ludność i mieszkańców miast – które również rozwijało na swoim obszarze przemysł włókienniczy. Zdecydowałem się także porównać województwo łódzkie z sąsiadującym wówczas z nim od południa województwem kieleckim posiadającym na swym terytorium ważne ośrodki przemysłowe, choć o odmiennej strukturze branżowej, pod względem struktury społecznej.

2. Metody badawcze

W prezentowanej pracy zastosowałem metody badawcze pozwalające dokonać analizy struktury ludności województwa łódzkiego. Do tak dużej liczby danych musiały zostać użyte komputerowe bazy danych, stworzone w programie Excel, pozwalające następnie na ich przetworzenie przy wykorzystaniu odpowiednich współczynników statystycznych i demograficznych.

Na początku moich prac nad tą książką przeprowadziłem kwerendę materiałów statystycznych znajdujących się w Archiwum Państwowym w Łodzi, Archiwum Akt Nowych oraz Archiwum Państwowym w Poznaniu. Kwerenda

⁸ A. Rzepkowski, *Struktura społeczna mieszkańców województwa łódzkiego w świetle powszechnych spisów ludności w 1921 i 1931 r.*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2012, nr 1, s. 25–42.

⁹ J. Żarnowski, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973.

dotyczyła także opublikowanych wyników powszechnych spisów ludności z lat 1921 i 1931, a także powstałych na ich podstawie skorowidzów miejscowości na obszarze II Rzeczypospolitej, znajdujących się w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego oraz Bibliotece Głównego Urzędu Statystycznego (Warszawa).

Dane pochodzące z materiałów statystycznych, mające charakter surowy, wymagały ich przetworzenia na wskaźniki statystyczne i demograficzne. Znajdujące się w materiale źródłowym dane liczbowe przetworzone zostały na liczby względne w postaci konkretnych wskaźników – są to głównie wskaźniki struktury (procenty), gęstość zaludnienia na kilometr kwadratowy, przyrost procentowy, współczynnik urbanizacji, współczynnik maskulinizacji, współczynnik feminizacji, mediana wieku, współczynnik aktywności zawodowej. Materiały źródłowe zawierające te same dane były porównywane ze sobą.

Za pomocą programu Excel utworzyłem bazy danych, które pozwoliły mi na przetworzenie danych surowych na wskaźniki. Po tej operacji, mając już statystycznie przetworzone dane, przystąpiłem do tworzenia tabel statystycznych i wykresów przy użyciu arkusza kalkulacyjnego i kreatora wykresów programu Excel. Liczba danych była dość duża, co miało wpływ na to, że bazy danych zostały znacznie rozbudowane – stąd w pracy występuje pokaźna liczba tabel statystycznych, a szczególnie wykresów. Z programu Excel tabele i wykresy przenieśliem do programu Word, w którym dokonałem ich ostatecznej obróbki.

3. Konstrukcja pracy

Niniejsza praca składa się zasadniczo ze wstępu, sześciu rozdziałów o charakterze merytorycznym i zakończenia. Pierwszy rozdział poświęcony jest przedstawieniu źródeł archiwalnych i drukowanych dotyczących międzywojennego województwa łódzkiego. Kolejny dotyczy terytorium województwa łódzkiego, jego stanu zaludnienia, a także proporcji pomiędzy ludnością miejską i wiejską. Zdecydowałem się rozdział trzeci poświęcić strukturze płci, wieku tudzież stanowi cywilnemu mieszkańców tego województwa. Czwarty rozdział opisuje strukturę społeczną badanej populacji, piąty zaś skład zawodowy oraz wykształcenie mieszkańców województwa. W ostatnim rozdziale ukazana została struktura narodowościowa, wyznaniowa i językowa tej społeczności. Po tym rozdziale umieszczono zakończenie zawierające najważniejsze wnioski, następnie aneks (a w nim tabele i wykresy dotyczące poszczególnych powiatów

Wstęp

województwa łódzkiego), a dalej bibliografię. Książkę uzupełniają wykaz tabel i wykresów oraz indeks geograficzny.

Zdecydowałem się na początku pracy omówić kwestie typowo demograficzne, aby następnie przejść do spraw związanych z zagadnieniami o charakterze społeczno-demograficznym. Sądzę, iż taki układ jest także korzystny dla czytelnika, który na początku uzyskuje informacje odnośnie do stanu zaludnienia analizowanego terytorium czy płci i wieku ludności, a następnie dopiero zapoznaje się z jej składem społecznym, zawodowym itd.

Autor chciałby tu podziękować wszystkim tym osobom, które wspomogły go w czasie kwerendy źródłowej, czyli pracownikom Archiwum Państwowego w Łodzi, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Poznaniu, Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego oraz pracownikom Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi, Biblioteki Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego, a także Archiwum i Biblioteki Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie. Podziękowania należą się też Kolegom i Koleżankom z Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego, z innych krajowych ośrodków akademickich, szczególnie tym skupionym w zespole demografii historycznej Komitetu Nauk Demograficznych Polskiej Akademii Nauk, którzy służyli autorowi tej pracy cenną radą podczas jej pisania.

ROZDZIAŁ 1

PODSTAWA ŹRÓDŁOWA PRACY

1. Źródła archiwalne

W badaniach nad stanem zaludnienia i strukturą ludności województwa łódzkiego wykorzystałem źródła archiwalne i drukowane. W przypadku tych pierwszych były to głównie archiwalia znajdujące się w Archiwum Państwowym w Łodzi, wchodzące w skład zespołu Akta miasta Łodzi, wytworzone przez działający w Łodzi w okresie dwudziestolecia międzywojennego Wydział Statystyczny.

Warto nieco miejsca poświęcić przedstawieniu tej instytucji statystycznej. W 1918 r. na terenie Łodzi, na mocy uchwały Rady Miejskiej z dnia 4 grudnia 1917 r., został utworzony Wydział Statystyczny. W początkowym okresie jego działalności kierował nim Antoni Goerne. W czerwcu 1919 r. na czele tej instytucji stanął Bronisław Michalczewski, który został zastąpiony w maju 1920 r. przez Fryderyka Lera. Powołano także Komisję Wydziału, w skład której wchodziłi ławnicy miejscy. W lutym 1918 r. Wydział Statystyczny wykonał na terenie Łodzi spis ludności. W 1921 r. na czele Wydziału stanął doświadczony statystyk Edward Grabowski. Z jego osobą wiąże się usprawnienie funkcjonowania Wydziału Statystycznego, co uwidoczniło się w podjęciu przez tę instytucję szeregu badań statystycznych obejmujących samo miasto, jak i obszary pozałódzkie¹.

Wydział Statystyczny w ramach swoich zadań zajmował się gromadzeniem i opracowywaniem danych statystycznych, obejmujących różne aspekty ówczesnego życia społeczno-gospodarczego. Podstawowym jego celem było przeprowadzanie powszechnych spisów ludności, które pod względem organizacyjnym i metodologicznym były największym wyzwaniem, przed jakim stanęła ta instytucja. W obrębie Wydziału Statystycznego działała sekcja demograficzna, która zajmował się wszelkimi pracami wchodzącymi w zakres statystyki ludnościowej. Od 1922 do 1939 r. pracami tej sekcji kierował znakomity polski demograf Edward Rosset².

¹ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ), sygn. 23543, k. 1–2; A. Rzewski, *Przedmowa*, „Statystyka miasta Łodzi” 1922, s. nlb.

² APŁ, AmŁ, sygn. 23545, k. 7–8; „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” 1923, R. 5, s. 117–118; Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego, Akta Osobowe Pracowników, sygn. 4115/1, k. 3–4; E. Grabowski, *Łódź w trzyleciu 1918–20*, „Statystyka m. Łodzi” 1922, nr 1, s. 6–58; S. Kwiatkowski, *Powstanie i rozwój statystyki pub-*

Wydział Statystyczny, choć zajmował się przede wszystkim Łodzią, pozostawił po sobie także materiały dotyczące kilku powiatów województwa łódzkiego, które wchodziły w skład zespołu Akta Miasta Łodzi. Odnoszą się one do następujących powiatów: brzezińskiego, łaskiego, łęczyckiego, piotrkowskiego, radomszczańskiego, sieradzkiego i wieluńskiego³. Materiały te zawierają dane na temat stanu zaludnienia tych powiatów oraz poszczególnych gmin (miejskich i wiejskich) znajdujących się w ich obrębie. Odnoszą się one do zakresu chronologicznego 1932–1938. Zawarte tam informacje są szczególnie cenne, dotyczą one bowiem okresu po 1931 r., czyli po dokonaniu drugiego i ostatniego zarazem powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej. Dane o liczbie ludności kilku wymienionych wyżej powiatów zostały uzyskane w wyniku tzw. ewidencji bieżącej, wskazują na to adnotacje zamieszczone na poszczególnych dokumentach, mówiące o tym, że zarządy gminne lub zarządy miejskie są tymi, które te materiały wytwarzały i przysyłały do starostw powiatowych, które z kolei udostępniały je Wydziałowi Statystycznemu. Materiały te stanowią w przypadku niniejszej pracy dość istotne źródło (szczególnie dla ustalenia stanu zaludnienia niektórych powiatów, gmin czy miast) obok powszechnych spisów ludności. Wiarygodność owych źródeł nie jest już jednak zapewne tak duża jak wszystkich danych liczbowych, które uzyskane zostały przez Główny Urząd Statystyczny w efekcie przeprowadzenia powszechnych spisów ludności, nie zawsze w urzędach gminnych czy miejskich pracowały bowiem osoby, które rzetelnie prowadziły statystykę ludnościową, a zapewne w wielu przypadkach byli to ludzie, którzy na co dzień zajmowali się innymi sprawami i jedynie okresowo oddelegowani zostali do tego rodzaju prac.

W teczce poświęconej powiatowi brzezińskiemu znajdują się tabele zawierające dane o ludności tego powiatu, a także jego miast, takich jak Brzeziny, Stryków, Głowno, Tomaszów Mazowiecki oraz gmin wiejskich – Biała, Będków, Bratoszewice, Ciosny, Długie, Dobra, Dmosin, Gałkówek, Lipiny, Łazisko, Łaznów, Mikołajów, Mroga-Dolna, Niesułków, Popień⁴.

Teczka z danymi z powiatu łaskiego zawiera tabele odnoszące się do populacji tego powiatu oraz ludności miast Łask, Pabianice i następujących gmin wiejskich: Bałucz, Buczek, Chociw, Dąbrowa Rusiecka, Dłutów, Dobroń, Gór-

licznej na ziem łódzkiej, [w:] *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Warszawa 1994, s. 141.

³ APŁ, AmŁ, sygn. 23664, 23665, 23666, 23667, 23668, 23669.

⁴ Tamże, sygn. 23664.

ka Pabianicka, Lutomiersk, Łask, Pruszków, Sędziejowice, Szczerców, Widzew, Widawa, Wodzierady, Wygiełzów, Zapolice, Zelów⁵.

W teczce dotyczącej powiatu łęczyckiego są tabele poświęcone całemu temu powiatowi oraz takim miastom, jak Łęczycza, Ozorków, Poddębice i gminom wiejskim: Chociszew, Dalików, Grabów, Gostków, Leśmierz, Mazew, Piaskowice, Piątek, Poddębice, Rogoźno, Sobótka, Tkaczew, Topola, Tum, Witonia⁶.

W teczce powiatu piotrkowskiego znajdują się tabele na temat całego powiatu, miast takich, jak Piotrków Trybunalski, Bełchatów, Sulejów oraz gmin wiejskich: Bełchatówek, Bogusławice, Bujny Szlacheckie, Chabielice, Grabica, Goleże, Gorzkowice, Kamiensk, Kleszczów, Kluki, Krzyżanów, Łęczno, Łękawa, Parzniewice, Podolin, Ręczno, Rozprza, Szydłów, Uszczyń, Wadlew, Woźniki⁷.

Teczka poświęcona powiatowi radomszczańskiemu, poza tabelami odnoszącymi się do wszystkich mieszkańców tego powiatu, zawiera też tabele dotyczące miasta Radomsko, a także gmin wiejskich: Brudzice, Brzeźnica, Dąbrowa, Dmenin, Garnek, Gidle, Gosławice, Kobile, Konary, Koniecpol, Kruszyna, Maluszyn, Masłowice, Pajęczno, Pławno, Przerąb, Radomsko, Radziejowice, Rząśnia, Rzeki, Sulmierzyce, Wielgomłyny, Zamoście, Żytno⁸.

W teczce z danymi z powiatu sieradzkiego znajdują się tabele poświęcone całemu powiatowi, a także odnoszące się do miast: Sieradz, Szadek, Warta, Zduńska Wola i Złoczów oraz gminom wiejskim: Barczew, Bartochów, Bogumiłów, Brzeźno, Charłupia Mała, Godynice, Gruszczyce, Klonowa, Krokocice, Majaczewice, Męka, Rossoczyca, Szadek, Wierzchy, Wojsławice, Wróblew, Zadzim, Zduńska Wola, Złoczew⁹.

Teczka dotycząca powiatu wieluńskiego zawiera z kolei tabele z danymi o ludności tego powiatu oraz miast: Wieluń, Praszka, Wieruszów i gmin wiejskich: Bolesławiec, Chotynin, Czastary, Działoszyn, Dietrzykowice, Galewice, Kamionka, Kiełczygłów, Konopnica, Kurów, Kuźnica Grabowska, Lututów, Mierzyce, Mokrsko, Naramice, Praszka, Radoszewice, Rudniki, Siemkowice, Skomlin, Skrzyńki, Skrzyńno, Sokolniki, Starzenice, Wydyrzyn¹⁰.

5 Tamże, sygn. 23665.

6 Tamże, sygn. 23666.

7 Tamże, sygn. 23667.

8 Tamże, sygn. 23668.

9 Tamże, sygn. 23669.

10 Tamże, sygn. 23670.

W materiałach tych znajduje się wiele skreśleń, obok których widnieją poprawione liczby, co było zapewne efektem poprawek wprowadzanych przez pracowników Wydziału Statystycznego po weryfikacji początkowych wyników badań, świadczy to niewątpliwie o dążeniu do uzyskania jak najbardziej wiarygodnych danych i jest dowodem na to, iż w Wydziale Statystycznym dbano o jakość prac statystycznych. Dość często stan zachowania tych dokumentów jest niezadowolający, co stwarza trudności przy odczytywaniu tytułów tabel, napisów znajdujących się w ich główce lub boczkach oraz innych napisów znajdujących się na kartach, choć trzeba przyznać że liczby zawarte w tabelach są dość czytelne, częściowo były one wpisywane odręcznie do tabel. Przy niektórych tabelach widnieją komentarze będące uzupełnieniem ich treści. Pod wieloma znajdują się podpisy wójta danej gminy oraz sekretarza gminy, bardzo często także pieczęć gminy.

W Archiwum Państwowym w Łodzi zachowała się takżeteczka wchodząca w skład zespołu Wydział Powiatowy w Łodzi, która zawiera dane o strukturze narodowościowej i wyznaniowej powiatu łódzkiego (ziemskiego) w 1928 r.¹¹ Dane te zostały zebrane podczas przeprowadzenia w 1928 r. spisu ludności powiatu łódzkiego.

W Archiwum Akt Nowych jedna z teczek wchodzących w skład zespołu Ministerstwo Opieki Społecznej zawiera dane dotyczące struktury wyznaniowej i narodowościowej województwa łódzkiego i jego powiatów w 1937 r.¹² Istnieje duże prawdopodobieństwo, że informacje te zostały zebrane przez działający w Łodzi Wydział Statystyczny, a następnie przekazane do Ministerstwa Opieki Społecznej. Dane te mają jednak charakter raczej szacunkowy, bardzo wiele liczb pochodzących z tabeli przedstawiającej strukturę narodowościową i wyznaniową jest mocno zaokrąglonych. W Archiwum Akt Nowych znajdują się także, w ramach zespołu Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, dane przedstawiające strukturę wyznaniową województwa łódzkiego w 1927 r.¹³ Z tegoż archiwum pochodzą też protokoły wchodzące w skład zespołu Prezydium Rady Ministrów. Protokoły Rady Ministrów, zawierające

¹¹ APŁ, Wydział Powiatowy w Łodzi (dalej: WPwŁ), sygn. 1534.

¹² Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Opieki Społecznej (dalej: MOS), sygn. 813.

¹³ AAN, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), sygn. B-9370.

informacje o organizacji pierwszego powszechnego spisu ludności z 1921 r.¹⁴ Cenne okazały się także materiały dotyczące zmiany granicy pomiędzy województwem łódzkim a województwem poznańskim, przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu, wchodzące w skład zespołu Urząd Wojewódzki Poznański¹⁵.

Dane liczbowe dotyczące ludności województwa łódzkiego i jego powiatów zostały zebrane i opracowane w latach trzydziestych XX w. Nie są one zapewne tak dokładne jak dane spisowe, zawierają bowiem bardzo często liczby zaokrąglone. Materiały te są jednak istotnym źródłem dla okresów międzyspisowych. Archiwalia dostarczają więc niemało danych odnoszących się głównie do lat trzydziestych wieku XX (dane Wydziału Statystycznego) i choć nie zawsze dotyczą całego terytorium województwa łódzkiego (chodzi tutaj konkretnie o materiały statystyczne wytworzone przez Wydział Statystyczny), to jednak – jak wspomniano wyżej – są one cenne właśnie z tego względu, że dotyczą okresu po roku 1931, czyli po dokonaniu, jak się z czasem okazało, ostatniego powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej¹⁶.

2. Źródła drukowane

W swoich badaniach wykorzystałem także źródła drukowane, przede wszystkim wyniki powszechnych spisów ludności z okresu istnienia II Rzeczypospolitej, a konkretnie z 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r. Są to źródła bardzo ważne dla badań o charakterze demograficzno-społecznym w odniesieniu do województwa łódzkiego i innych obszarów międzywojennej Polski.

Spisy ludności są statystyczno-demograficzną metodą ujmowania stanu i struktury ludności, pojawiały się one już w starożytności, choć powszechne spisy ludności zaczęto przeprowadzać dopiero w wieku XVIII. Są więc spisy ludności najstarszym przejawem działalności statystycznej, najprawdopo-

¹⁴ AAN, Prezydium Rady Ministrów. Protokoły Rady Ministrów (dalej: PRM. Prot. RM), t. 13.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Urząd Wojewódzki Poznański (dalej: UWP), sygn. 83.

¹⁶ Kolejny powszechny spis ludności miał się odbyć w 1941 r., nie został jednak przeprowadzony ze względu na okupację ziem polskich przez Niemcy hitlerowskie.

dobniej pierwsze z nich przeprowadzano już około 3000 lat p.n.e. w starożytnym Egipcie¹⁷.

W czasach nowożytnych pojawiły się powszechne spisy ludności, w których badaniu podlega cała populacja zamieszkująca terytorium danego państwa. Pierwszego takiego spisu dokonano w Szwecji w 1749 r. W 1790 r. odbył się pierwszy powszechny spis ludności w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Na początku XIX w. zaczęto ich dokonywać w poszczególnych krajach europejskich, najwcześniej we Francji i w Wielkiej Brytanii. Na ziemiach polskich takie spisy odbyły się w okresie istnienia Księstwa Warszawskiego, w 1808 i 1810 r. W Cesarstwie Niemieckim pierwszy powszechny spis ludności zrealizowany został w 1871 r. Na obszarze monarchii habsburskiej począwszy od 1857 r. zaczęto dokonywać tych spisów. Do 1910 r., czyli w okresie istnienia Austro-Węgier, zrealizowano ich kilka. Dość późno, bo dopiero w 1897 r. pierwszy taki spis został przeprowadzony w Imperium Rosyjskim¹⁸.

W Polsce szlacheckiej dokonywano już spisów ludności, lecz nie o charakterze powszechnym. Pod koniec istnienia I Rzeczypospolitej przeprowadzony został na terytorium całego państwa polsko-litewskiego spis ludności o charakterze podatkowo-wojskowym. Jego podstawę prawną stanowiła uchwała Sejmu Czteroletniego z 22 czerwca 1789 r. W spisie tym pominięto stany uprzywilejowane, czyli szlachtę i duchowieństwo, z tego też powodu nie można tego spisu uważać za powszechny. Akcja spisowa rozpoczęła się w roku 1789, a skończyła w roku kolejnym, pominięto podczas niej prawdopodobnie większość ludności zamieszkującej centralne ziemie polskie. Spis ten stanowi jednak podstawę szacunków zaludnienia Rzeczypospolitej w schyłkowym okresie jej istnienia. Był on spisem sumarycznym, wykazał liczbę ludności poszczególnych miast i wsi

¹⁷ M. Latuch, *Demografia społeczno-ekonomiczna*, Warszawa 1980, s. 61; Z. Pavlik, *Demograficzne, geograficzne, ekonomiczne i społeczne problemy spisów ludności w rozwoju historycznym*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1967, t. 28, s. 11.

¹⁸ Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951, s. 18–19; J. Berger, *Spisy ludności na ziemiach polskich do 1918 r.*, „Wiadomości Statystyczne” 2002, R. 47, nr 1, s. 14; T. Gąsowski, *Austriackie spisy ludności z lat 1869–1910*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1981, t. 13, s. 37–48; T. Ładogórski, *Złudzenia pruskiej statystyki ludnościowej pierwszej połowy XIX w. i próby jej korekty na Śląsku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1970, t. 3, s. 3.

znajdujących się na terenie ówczesnej Rzeczypospolitej. W roku 1790 r. przeprowadzono także na obszarze kraju spis ludności o charakterze imiennym¹⁹.

W połowie XIX w. zaczęto powszechnie realizować spisy ludności odpowiadające wymogom:

a) powszechności, czyli obejmujące całą ludność zamieszkałą na terenie danego kraju;

b) wyznaczonego momentu krytycznego, do którego odnoszona jest spisywana społeczność;

c) imienności, gdy każda spisywana osoba musi być wymieniona z imienia i nazwiska²⁰;

d) bezpośredniości, co oznacza, iż odpowiedzi na pytania umieszczone w formularzu spisowym powinna udzielić spisywana osoba lub ktoś z jej domowników²¹.

W odrodzonej Rzeczypospolitej pierwszy powszechny spis ludności został przeprowadzony w czasie, kiedy kształtowały się jeszcze jej granice, był to także pierwszy spis powszechny przygotowywany i przeprowadzony samodzielnie przez władze polskie. O niezbędności jego dokonania zadecydowała konieczność dostarczenia danych potrzebnych do kierowania tym od nowa tworzonym państwem. Istotną sprawą było ustalenie rzeczywistej liczby Polaków na terenie etnograficznie polskim, w okresie zaborów liczebność osób narodowości polskiej była bowiem przez państwa zaborcze celowo zaniżana. Instytucją zajmującą się realizacją akcji spisowej był Główny Urząd Statystyczny, utworzony w roku 1818 na mocy reskryptu Rady Regencyjnej z 13 lipca 1818 r. Do zadań tej instytucji należało prowadzenie badań statystycznych i demograficznych na terytorium kraju. Pierwszy powszechny spis ludności w II Rzeczypospolitej planowany był początkowo na koniec 1920 r. Ze względu na toczącą się w tym roku wojnę polsko-bolszewicką zdecydowano się go przesunąć na czerwiec 1921 r. Różnego rodzaju trudności spowodowały jed-

¹⁹ *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 101–102; Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy...*, s. 21; I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 110–115; J. Z. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1980, s. 24.

²⁰ Ten postulat nie zawsze był przestrzegany, przeprowadzane były bowiem także powszechne spisy ludności o charakterze sumarycznym, jak np. pierwszy po zakończeniu II wojny światowej w Polsce powszechny spis ludności z 1946.

²¹ Z. Zaremba, *Światowe powszechne spisy ludności*, „Studia Demograficzne” 1971, nr 27, s. 3.

nak, że nie udało się go zrealizować także w tym terminie. Ze względów organizacyjnych przełożono ostatecznie termin realizacji spisu na wczesną jesień – odbył się on 30 września 1921 r. Spis ten nie objął tych terenów, które w obrębie II Rzeczypospolitej znalazły się dopiero w 1922 r., chodzi tutaj o Górny Śląsk i tzw. Litwę Środkową (Wileńszczyznę). Pierwszy powszechny spis ludności z roku 1921 został dokonany na podstawie ustawy sejmowej z 1919 r., która została znowelizowana w 1921 r., dotyczącej organizacji statystyki administracyjnej na terytorium Polski. W ustawie była mowa o tym, że powszechne spisy ludności przeprowadzane będą w odstępach dziesięcioletnich²².

Akcję spisową poprzedziły działania o charakterze legislacyjnym. Główny Urząd Statystyczny w lutym 1921 r. przedłożył Radzie Ministrów projekt zmian postanowienia *Ustawy o organizacji Statystyki administracyjnej* określający termin spisu. Rada Ministrów przyjęła ten projekt, a następnie skierowała go do Sejmu. 13 maja 1921 r. Sejm Ustawodawczy przyjął ostateczny termin pierwszego powszechnego spisu ludności. Cały wysiłek organizacyjny związany z powołaniem władz spisowych, przygotowaniem formularzy spisowych, rekrutacją komisarzy oraz wydaniem dla nich stosownych instrukcji spoczął na Głównym Urzędzie Statystycznym²³.

²² „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (dalej: DzURP), 1919, nr 85, poz. 464, s. 855–856; DzURP, 1921, nr 43, poz. 262, s. 610; „Monitor Polski”, 19 VII 1918, nr 100, s. 1; Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy...*, s. 99; H. Grossman, *Znaczenie i zadania pierwszego powszechnego spisu ludności w Polsce*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*, pod red. Z. Strzeleckiego i T. Toczyńskiego, Warszawa 2002, s. 98; L. Krzywicki, *Wartość wyników spisu jednolitego (Streszczenie odczytu w Tow. Ek. i Stat. Polskich)*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002...*, s. 131; M. Nadobnik, *Pierwszy spis ludności w Polsce. Najważniejsze wiadomości o przyszłym spisie z dnia 30 września 1921*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002...*, s. 122; T. Spiczyński, *Spisy powszechne, statystyka ruchu naturalnego i migracje ludności w badaniach Głównego Urzędu Statystycznego w latach 1918–1993*, [w:] *Rozwój demografii polskiej 1918–1993*, pod red. E. Frączak, Warszawa 1994, s. 36.

²³ DzURP, 1921, nr 43, poz. 262; AAN, PRM. Prot. RM, t. 13, k. 580–598; J. Piekałkiewicz, *Organizacja pierwszego powszechnego spisu ludności w Polsce*, „Miesięcznik Statystyczny” 1922, t. 5, z. 4, s. 109–111; L. Krzywicki, *Rozbiór krytyczny wyników spisu*, [w:] *Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku. Wyniki tymczasowe*, opr. L. Krzywicki, Warszawa 1923, s. 3; Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy...*, s. 99; A. Rzepkowski, *Organizacja i przebieg pierw-*